

Mesterværkerne, eliten og dem, der var flest af

Værdiopfattelser og blinde vinkler i fredningen af velfærdssamfundets boliger

AF SVAVA Riesto og Rikke Stenbro

32 Artiklen præsenterer en ny gennemgang af, hvilke boliger opført fra 1945 og frem, som er fredet. Hvis boliger er det og hvor ligger de? Mens loven siger, at fredning skal repræsentere befolkningens boligvilkår, viser artiklen, at de huse som er fredet fra perioden i realiteten tilhører en privilegeret gruppe bosat i Nordsjælland. Hvordan kan det være? Artiklen peger på nogle svar og efterspørger en bredere samfundsmæssig diskussion af fredning, fredningsværdier og demokrati.

I lighed med andre europæiske lande har Danmark indrettet institutioner som skaber en autoriseret historie om fortiden. Det sker blandt andet i museumsarbejde, i undervisning, samt i bygningsfredning, som denne artikel undersøger. Ideen om at historiske bygninger er et fundament for at forstå samfundets nutid og fremtid, er bredt forankret på tværs af det politiske spektrum.

Når bygninger bliver fredet, er det fordi, Slots- og Kulturstyrelsen på samfundets vegne anser dem som "håndgribelige vidnesbyrd om, hvordan man har bygget, arbejdet og levet" og de bliver tillagt "national betydning".¹⁾ Fredning er det mest restriktive redskab i en bred vifte af værktøjer, som det offentlige har til rådighed for bevaring af bygninger, landskaber og byggede miljøer. Fredninger griber, på linje med andre former for by- og landskabsplanlægning, ind i de fysiske omgivelser og bidrager konkret til, hvordan fremtiden skal se ud.

Ifølge loven om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer, er formålet med loven at værne ældre bygninger, "(...) der belyser bolig-, arbejds-, og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling".²⁾ Denne artikel spørger til, hvilke historiske boligvilkår og hvilke træk ved samfundsudviklingen, der på nationalt niveau tillægges værdi i fredningens praksis. På den baggrund rejser den en diskussion af de værdiopfattelser, der mere eller mindre udtalt, ligger til grund for afgørelserne om bygningsfredning. Overlappende eller tilgrænsende bevaringsværdier, som administreres og beskyttes af andre bevaringsinstrumenter som fx kommune- og lokalplaner, er ikke fokus for denne artikel

Artiklen har valgt at koncentrere sig om fredningen af boliger, som er opført efter 1945, fordi boligen var en væsentlig brik i

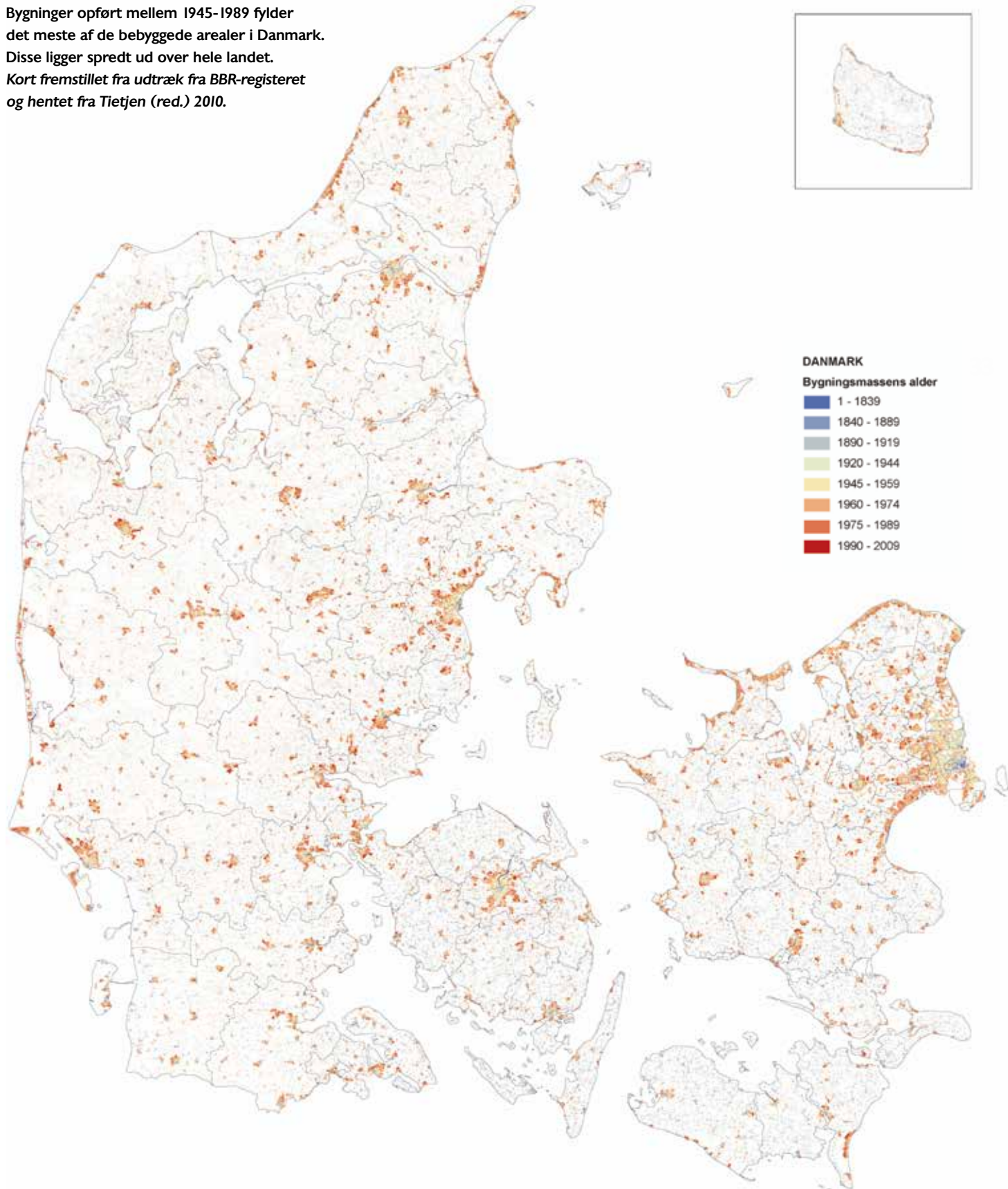
opbygningen af velfærdssamfundet, der fandt sted i denne periode. De fleste indbyggere i dagens Danmark bor således i huse, som er opført efter 1945, og de har personlige og kollektive erindringer knyttet hertil. Netop velfærdssamfundets boliger og byggede miljøer er aktuelle i bevaringssammenhæng i disse år, hvor disse bygninger gennemgår eller står overfor store fysiske ændringer i form af byfornyelse, renoveringer, tilpasning til nye livsmønstre og familiefomer, klimatilpasning, energioptimering, nedrivning med mere. 85 % af de huse, hvor indbyggerne i Danmark bor i dag, er opført før 1980. De fleste i 1960'erne og 1970'erne.³⁾ Det er forventeligt, at disse mange boliger vil spille en større og større rolle i debatter om bygningsfredning og bæredygtig byudvikling i de kommende år.

HVORDAN FOREGÅR BYGNINGSFREDNING?

I Danmark er bygningsfredning en løbende proces, hvor beslutninger beror på Slots- og Kulturstyrelsens vurdering og udvælgelse. Styrelsen freder bygninger, og gennemfører frednings-sagerne. Det Særlige Bygningssyn er ministerens – og Slots- og Kulturstyrelsens – rådgivende udvalg i spørgsmål om bygningsfredning og -bevaring. Fredningssager bliver forelagt for dette syn, som så udtaler sig om fredninger og om ændringer af fredninger. Det Særlige Bygningssyn har 13 medlemmer, som sidder 4 år ad gangen. De udpeges af kulturministeren efter indstilling fra institutioner og organisationer inden for det bygningskulturelle område. Ser man på udvalgets sammensætning over tid, har der i flere perioder, herunder i den seneste, været en overvægt af medlemmer med arkitektfaglig baggrund.⁴⁾ Alle borgere kan foreslå, at en bestemt bygning bliver fredet, men fredningen kan kun gennemføres, hvis forslaget bakkes op ved at Bygningssynet indstiller til dette.

Græsrodsorganisationen Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur har imidlertid en særlig lovfæstet rolle i bygningsfredning. Hvis denne forening stiller fredningsforslag for eksempel på baggrund af et forslag fra en borger, er Slots- og Kulturstyrelsen forpligtet til at indlede en fredningssag. Landsforeningen har i 2012 oprettet et særligt Udvalg for Nyere Tids

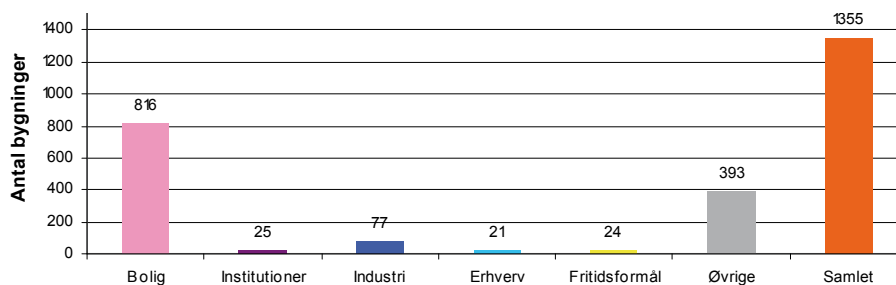
Bygninger opført mellem 1945-1989 fylder det meste af de bebyggede arealer i Danmark. Disse ligger spredt ud over hele landet. Kort fremstillet fra udtræk fra BBR-registeret og hentet fra Tietjen (red.) 2010.

DANMARK

Bygningsmassens alder

■	1 - 1839
■	1840 - 1889
■	1890 - 1919
■	1920 - 1944
■	1945 - 1959
■	1960 - 1974
■	1975 - 1989
■	1990 - 2009

Den eksisterende bygningsmasses fordeling på anvendelser opgjort i tusind for bygninger opført i perioden 1945-1989. Boligbyggeriet dominerer, men industribygninger og institutioner, dvs. kulturbygninger, bygninger til undervisning, sygehuse, daginstitutioner m.v. udgør også en meget stor bygningsmasse. Kilde: Udtræk fra BBR.

34 Arkitektur, som har fokus på tiden efter 1940 og som har indsendt en række forslag om fredning af arkitektur og byggede miljøer.⁵⁾

Fredningerne sker ud fra indsendte fredningsforslag eller i forlængelse af undersøgelser af særlige fredningsemner, for eksempel velfærdssamfundets bygninger, som der har været fokus på i en betydelig række temagennemgange af styrelsen og andre aktører i de senere år.⁶⁾

Ifølge Bygningsfredningsloven er der to kriterier, som afgør, hvad der bliver fredet: væsentlig kulturhistorisk værdi og /eller væsentlig arkitektonisk værdi.⁷⁾ Dette er relativt åbne værdibegreber, som kan fortolkes forskelligt, hvad de da også er blevet, siden den første bygningsfredningslov blev vedtaget i 1918. Navnlig var der i 1970'erne en øget debat og et ønske om at udvide og forny bygningsfredningen, med andre ord netop de år hvor velfærdssamfundets opbygning kulminerede – en debat, som hang sammen med bredere diskussioner inden for både historie- og arkitekturfaget.

I det følgende vil vi etablere en ramme til at forstå boligudviklingen, sådan som den tog fart efter 1945 og dens relation til velfærdssamfundet. Dernæst vil vi vise de nybrud i historie- og arkitektursyn, som fandt sted i de samme år og spørge, hvordan disse diskussioner har sat et aftryk på bevaringsdebatten generelt, og specifikt på fredning af boliger fra velfærdssamfundet Danmark. Gennem kvalitative og kvantitative analyser af fredningslisten, vil vi aflede, hvilken fortolkning af fredningskriterierne listen er udtryk for. Målet er at bidrage til en diskussion af de – ofte udtalte – værdier, der ligger til grund for fredningsafgørelser, samt pege på paradokser og fremtidige udfordringer i mødet mellem bygningsfredning og velfærdssamfundets boliger. På den måde ønsker vi at rejse en samfundsmæssig debat om fredning, arkitektursyn, historie og demokrati.

BOLIGUDVIKLING I VELFÆRDSSAMFUNDET DANMARK EFTER 1945

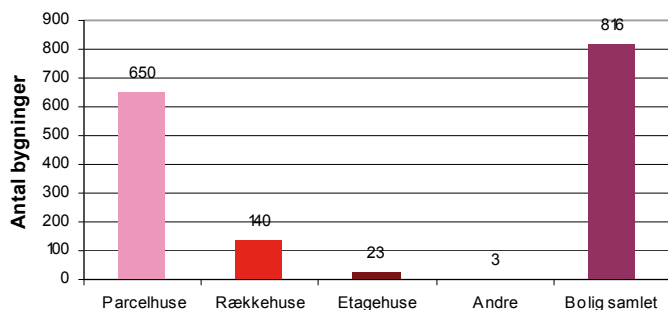
Den langt overvejende del af Danmarks boliger stammer fra årene efter 1945, hvor der skete en eksplosion i boligbyggeriet. Som svar på befolkningsvækst, boligmangel og nye krav til bolig-

standarder i et moderne Danmark blev der i perioden 1945-89 bygget flere boliger end nogensinde før.⁸⁾ Disse boliger ligger spredt over hele Danmark, i storbyer, mindre byer og på landet. I 1947, da bolignøden var akut, oprettedes det første boligministerium, som er med til at vise, hvor vigtig bygge- og boligpolitikken var i etableringen af den danske velfærdsstat. Boligpolitikken stod ikke alene, men var snævert forbundet med andre indsatsområder såsom fordelingspolitik, socialpolitik og skattepolitik. Staten ansøgede til boligbyggeri, både i privat og offentligt regi, gennem fradragsordninger, planlægning og regulering. Hensigten var, at få opført gode og billige boliger til flest muligt 'almindelige mennesker'.

De mange nye hjem fordelte sig i velfærdssamfundet særligt på to typer: 1) privatejede boliger, ofte opført som typehuse og 2) almene boliger, ofte opført som store helhedsplanlagte boligområder. Begge boligtyper var inden for økonomisk rækkevidde for en overvejende del af befolkningen, selv om de privatejede var dyrest. Både eneboligerne og de større boligbebyggelser var fra 1960'erne i stigende grad industrielt produceret montagebyggeri. Ved at bruge præfabrikerede og standardiserede byggeelementer og konstruktionsformer kunne man spare på omkostningerne til faglært arbejdskraft og materialer. Staten gav et incitament til at bygge i beton gennem Elementusloven fra 1947, som sikrede statsstøtte til byggeri, der anvendte nye byggematerialer og eksperimenterede med nye konstruktionsteknikker. Boligministeriets montagecirkulære i 1960 satte fart i boligudbygningen gennem offentlig tilskud til elementbyggeri, et cirkulære, der gav fortrinsstilling til boligbyggeri, som reducerede behovet for faglært murerarbejdskraft.

I forlængelse af disse politikker blev der opført en kvantitativt enorm bygningsmasse. Udtræk fra BBR-registeret viser, at der mellem 1945 og 1989 blev opført mere end 800.000 boliger i Danmark.⁹⁾ Særlig fart tog boligudbygningen i den relativt korte periode mellem 1964 og 1978: Således er én ud af 4 boliger som findes i Danmark i dag, bygget i løbet af disse 14 vækstår.

Boligen blev i stor grad tænkt som den vigtigste byggesten i en større by- og landskabsudvikling, som skulle danne rammen om det moderne menneskes hverdagsliv i en ny og grøn by.¹⁰⁾

Boligbyggeriets fordeling på typer opgjort i tusind for bygninger opført i perioden 1945-1989. Kilde: Udtræk fra BBR.

Dette skete i en historisk udvikling fra modeldannelse af nye boligtypologier i enkelte projekter efter 2. verdenskrig og i 1950'erne til realisering af de store projekter i 1960'erne og frem til oliekrisen og nedgang i byggeriet omkring 1974 til udbygning, ombygning, kritik og dannelsen af nye bymæssige modeller sådan som tæt-lav-bebyggelse fra 1975-1989.¹¹⁾ Helhedsplanlagte boligområder og parcelhuskvarterer blev planlagt og formgivet på en måde, som gav beboerne let adgang til skole, indkøb, bibliotek, fritidsanlæg, offentlig transport og bilfrie stisystemer. Udsigt og nærhed til parker, store grønne kiler og naturområder var centrale elementer i planlægningen, som ofte havde særligt fokus på børns behov.

Velfærdssamfundets bylandskaber er kendetegnet ved, at boligen var tænkt ind i en større sammenhæng, både fysisk og socialt og i flere tilfælde økologisk med sammenhængende vand- og parksystemer. Helhedstænkningen manifesterede sig på forskellig vis også i de lovændringer, som trådte i kraft i 1974 og 1977. Her udviklede arealplanlægningen sig til et omfattende system, hvor lokalplanen som den mest detaljerede plan skulle "passe til kommuneplanen", der igen skulle "passe til regionplanen, og være i overensstemmelse med landsplanredegørelsen".¹²⁾ Velfærdssamfundets boliger er dermed mere end bygninger i traditionel forstand, men ofte en uadskillelig del af et større velfærdslandskab, der undslipper enhver kategorisering i ét enkelt skalartrin. De kan sanses i kroppens skala, og er samtidig en del af lokale, regionale og nationale sammenhænge.¹³⁾

I de første årtier efter krigen var udviklingen kendetegnet ved at være udpræget top-down. Men fra og med 1960'erne kom der en stigende kritik af helhedsplanlægningens etiske implikationer, når den forvandlede til konkrete projekter. Kritikken førte til flere eksperimenter med inddragelse og mere fleksible planlægningsmodeller. Den offentlige arealplanlægning blev fra slutningen af 1970'erne åbnet op til et delvist decentralt system, hvor flere forskellige aktører blev sikret officiel indflydelse. Hvor ansvaret tidligere havde ligget hos staten, fik borgere og lokale kompetencer nu mulighed for at godkende visse plantype.¹⁴⁾ Planlægningen blev fra slut 1970'erne mere og mere anset som en vekselvirkning mellem lokale interesser og overordnede hen-

Kort hentet fra Tietjen (red.) 2010.

syn i et formaliseret og lovfæstet system, som er blevet ved med at udvikle sig til i dag.¹⁵⁾

De to fremherskende boligtyper var et produkt af forskellige politiske og økonomiske modeller. De helhedsplanlagte boligområder blev opført af selvstændige boligselskaber, der gennem statsstøtte kunne sætte en lavere husleje end markedet.¹⁶⁾ Allerede i 1947 fik kommunerne ret til at anvise 25% af de almene boliger til borgere med særlige behov.¹⁷⁾ Organiseringsformen og det forhold at de almene boliger ikke kun er for dem, der er mest trængende, men for alle, adskiller Danmark fra mange andre landes *social housing*.¹⁸⁾ Endvidere blev Danmarks almene boliger fra og med 1970'erne udviklet til et i international sammenhæng exceptionelt demokratisk system, hvor beboerne har en afgørende stemme i spørgsmål om renovering, bevaring og udvikling af deres boligområde.¹⁹⁾ I dag bor en femtedel af befolkningen i almene boliger,²⁰⁾ som alene af den grund må siges at være en væsentlig del af samfundsudviklingen og boligvilkårene i Danmarks nyere historie.

En endnu større del af befolkningen bor i de mange eneboliger, som blev bygget i velfærdssamfundet. Alene i perioden 1960-1980 blev der bygget ca. 450.000 nye parcelhuse, hvoraf hovedparten blev opført som standardiserede typehuse.²¹⁾ Typehuset er i dag den mest udbredte hustype i Danmark og er en populær boligform med en lang historie.²²⁾ Dets forløber var statslåns huset, som vil sige små enfamiliehuse, der er bygget efter den særlige statslånsordning fra 1938. I 1958 blev statslåns politikken afviklet. Den blev erstattet af tre nye realkreditinstitutter, der i udgangspunktet kunne belåne 75% af anskaffelsessummen på et nyt hus.²³⁾ Muligheden for at trække renten fra i skat har siden da fungeret som en slags offentligt tilskud til parcelhusejerne, hvilket har været med til at øge boligformens popularitet.²⁴⁾ Disse fradragsordninger gjorde efterhånden ejerboligen så økonomisk fordelagtig, at folk som havde råd til at købe – og det havde de fleste, som var i arbejde – i stigende grad valgte denne model.²⁵⁾ Dette førte til en stor ændring i beboersammensætningen i den almene sektor fra 1970'erne og frem, som bidrog til stigmatiseringen af disse områder som socialt segregerede.²⁶⁾

36 ET HISTORIESYN I FORANDRING

Samtidig med velfærdssamfundets markante boligudvikling skete der væsentlige forandringer i synet på historie, særlig i 1960'erne og 1970'erne. Med baggrund i blandt andet efterkrigstidens post-strukturalistiske tænkning blev der i denne periode i de human- og samfundsvidenskabelige fag stillet nye spørgsmål om det magt-perspektiv, som historiskrivningen afspejlede. Der kom en ny bevidsthed om, at ikke bare politisk historie er politisk, men at al historie er skrevet fra et særligt perspektiv og dermed er politisk.²⁷⁾

Historikere begyndte på den baggrund at revidere den eksisterende faglitteratur, som ofte havde haft fokus på magthaverens perspektiv og at supplere og erstatte magthaverperspektivet med andre perspektiver gennem mikrohistorie, kvindehistorie, post-kolonial historie, arbejderhistorie, forbydere og initiativer som nærværende tidsskrift. Denne revision optog også en ny politisk engageret generation af kulturbevidste unge i Danmark, fx Dea Trier Mørch, som i 1973 kom med opråbet:

"Verdenskunsten viser os altid de øverste: guder, faraoer, præster, patricier, embedsmænd, konger, kejsere, fyrster, hærførere og handelsmænd. Men hvad fortæller verdenskunsten om det arbejdende menneske, om de underste, om dem, der altid var flest af? Meget lidt".²⁸⁾

Det udvidede historiesyn gjorde sig også gældende i museumssammenhæng. Med oprettelsen af nye museer som Arbejdermuseet og Kvindemuseet fra 1980'erne, blev flere perspektiver på historien synlige på museerne, og en større bredde af befolkningen repræsenteret med særlig fokus på tidligere marginaliserede grupper. Dertil kom en række kunstudstillinger med en lignende ambition; Vejle Kunstmuseums Hverdagsbilleder i 1974, Charlottenborgs Kvindeudstillingen i 1975 og Louisianas Børneudstillingen i 1978.

NYE ARKITEKTUROPFATTELSER

Fra 1960'erne kom der indenfor arkitektfaget et lignende fokus på at rejse magtspørgsmål og at trække det frem, der tidligere havde været set på som lav-status, eller til og med afmontere

etablerede hierarkier mellem høj og lav. Diskussionerne handlede på dette tidspunkt også om at udvide forståelsen af hvad, værdifuld arkitektur er. Tidligere, i 1943, havde bl.a. kunst- og arkitekturhistoriker Nicolas Pevsner i sit standardværk *Europæisk arkitekturhistorie* skrevet ud fra præmissen:

'Et cykelskur er en bygning, Lincolnkatedralen er et stykke arkitektur. (...) Betegnelsen arkitektur kan kun knyttes til bygninger med æstetiske kvaliteter'.²⁹⁾

Netop den præmis, som udelukker store dele af bygningsmassen, fordi der arbejdes ud fra et ophøjet arkitekturbegreb, er siden blevet forsøgt afmonteret igen og igen fra forskelligt hold. Således kom der i efterkrigstiden en ny opmærksomhed på bygningstyper, som ikke tidligere havde været regnet for arkitektur. Det var blandt andet skelsættende, at Museum of Modern Art (MoMa) med udstillingen *Architecture Without Architects* i 1964 fik arkitekturbegrebet til at handle om mere end vestlige, arkitekttegnede mesterværker.³⁰⁾ Kulturhistorikeren J.B. Jackson, som blev bredt læst blandt arkitekter og urbanister, rettede blikket på det amerikanske hverdagslandskab med dets tankstationer, frikirker og moteller.³¹⁾ Jackson viste, at disse forstadslandskaber havde en værdi og historie i dets egen ret, om end de som alle andre landskaber også var præget af modsætninger og kontroverser. En lignende interesse for det vernakulære kan ses i Danmark, hvor tidligere professor på Kunstakademiets Arkitektkskole, Steen Eiler Rasmussen i 1976, beskrev den dengang unge selvbyggerby Christiania som et sted, hvis bygge- og boformer arkitekter kunne lære af.³²⁾ Et andet eksempel er Louisianaudstillingen *Alternativ Arkitektur* i 1977 blandt andet med projekter af Susanne Ussing og Carsten Hoff.³³⁾

1960'ernes og 1970'ernes pågående arkitektur- og historie-debatter var med til udvide det arkitektoniske genstandsfelt. Fra alene at handle om anerkendte arkitekters oprindelige ideer og mesterværker kan der fra 1960 og frem spores en voksende interesse for, hvad der sker, når en bygning eller et boligområde, er udført. Flere var optaget af, at se beboere som nogen, der bruger, kreativt forandrer og dermed er med til at skabe arkitekturen i en uafsluttet proces.³⁴⁾ Man kan sige, at fokus i nogen grad blev flyttet fra afsender til modtager, fra værk til virkninger.

Synet på, hvis kulturhistorie det er relevant at fortælle, er blevet udfordret og udvidet gennem de seneste 50 år. For eksempel af Vejle Kunstmuseum, som i 1974 til udstillingen Hverdagsbilleder ikke bare bad udvalgte kunstnere, men også de bygningsarbejdere, som forud for udstillingen havde forestået en ombygning af museet, om at finde de hverdagsbilleder, som skulle vises. Kunstnerkollektivet Røde Mor producerede flere plakater til denne udstilling.

Af den enorme mængde boliger, som er opført efter 1945, har bygningsfredningen indtil nu haft fokus på en lille håndfuld villaer bygget af (og ofte for) arkitekter, der har fået en anerkendt position i faget. Her ses Arne Jacobsen og Jørn Utzon – de to, som har tegnet mere end 1/3 af de fredede boliger fra perioden.

38 Et væsentligt bidrag til denne udvikling kom fra arkitekterne Robert Venturi og Denise Scott-Brown, der i 1970 som noget helt nyt studerede forstadsområdet Levittown med ganske almindelige typehuse i forbindelse med et arkitekturkursus på Yale. Levittownanalysen, som senere blev bredt kendt i fagkredse, dokumenterer, hvordan beboerne har givet de ensartede typehuse et individuelt særpræg ved at opsætte hegn, hække, indgangsskilte, ekstra karnapper og så videre.³⁵⁾ Venturi og Scott Brown betragtede ikke dette som en forringelse af husets oprindelige arkitektoniske ideer, men tværtimod som en meningsfuld kulturel proces.

Et andet aspekt af det udvidede perspektiv på arkitekturen var den voksende interesse for by og landskab, som fra 1960'erne og frem var en vigtig del af modernismekritikken.³⁶⁾ De mest kendte danske bidrag til denne nyorientering kom fra psykolog Ingrid Gehl og arkitekt Jan Gehl, som introducerede begreberne 'bo-miljøer' og 'livet mellem husene' til en dansk og international debat fra 1971.³⁷⁾ Sammenfaldende med den store aktivitet i byggeriet i Danmark mellem 1965 og 1974,³⁸⁾ begyndte flere arkitekter, byplanlæggere, sociologer og andre fagligheder at rette et nyt fokus på sammenhængen mellem det byggede miljø og udfoldelsen af hverdagens sociale liv. De ønskede at skabe bedre uderum og byer i opposition til de nye byområder, der var anlagt siden 1950'erne. I den forbindelse introducerede de en række nye begreber som byøkologi,³⁹⁾ bysystem,⁴⁰⁾ gadens forarealer⁴¹⁾ og townscape.⁴²⁾ Ved at interessere sig for rumlige, æstetiske, urbane, økologiske og kulturelle relationer, proces, hverdagsmiljøer og tidsdybde, blev arkitekturdebattens fokus på den enkelte bygning som sluttet 'værk' udvidet med modernismekritikken.

Dette skift af fokus fra sluttede arkitektoniske værker til relationer – i tid, rum, socialt og økologisk – er sidenhen fortsat og øget. I flere grene af arkitekturens teori, historie og praksis er det normative æstetikbegreb, som har fokus på skabers intentioner og det enestående værk i en tilnærmet ideel tilstand, således blevet afløst af et relationelt æstetikbegreb, der bl.a. kan rumme det almindelige og hverdagslige og anerkender landskabelige og andre rumlige sammenhænge, brugere og forandring.⁴³⁾

NYE BEVARINGSOPFATTELSE

De nye historie- og arkitekturopfattelser smittede af på bygningsbevaring- og fredning – både lokalt, nationalt og internationalt.⁴⁴⁾ Ser vi på dansk bygningsfredning er det interessant, hvordan loveteksten blev diskuteret og udvidet i de samme år. I 1966 blev kriteriet "kunstnerisk værdi" omdøbt til "arkitektonisk værdi" for at flytte fokus fra den kunstneriske ide og hen på en bredere forståelse af arkitekturen.⁴⁵⁾

Sammenfaldende med de mange by-saneringer og den hurtige fart, som nybyggeriet skød op med i 1960'erne og de tidlige 1970'ere, voksede den offentlige interesse for historie og bygningsbevaring. Flere borgere, aktivister og lokalforeninger begyndte at kæmpe for at beholde deres historiske gadeforløb og bycentre.⁴⁶⁾ Den store revision af bygningsfredningsloven, som kom i 1979, rettede også et større fokus på bygnings omgivelser og på byplanmæssige spørgsmål end tidligere.⁴⁷⁾

En anden vigtig lovændring var, at bygninger ikke længere skulle være 100 år for at komme i betragtning til fredning. Der blev åbnet for en undtagelsesbestemmelse, hvor der 'under særlige omstændigheder' kunne fredes yngre bygninger.⁴⁸⁾ I 1978, under debatterne op til lovændringen kom der sågar et forslag fra folketingets talerstol om at frede de den gang helt nye by- og boligområder Brøndby Strand (bygget 1969-1974) og Albertslund (antagelig Albertslund Syd bygget 1963-1968). Forslaget kom fra Arne Bjerregaard (KrF), som mente, at disse nye by- og boligområder i fremtiden ville være kulturhistorisk interessante.⁴⁹⁾ Dette skete i en tid, hvor de store nye betonbebyggelser med deres radikalt nye rumlige og materialemæssige fremtoning vakte stor offentlig interesse, og hvor en stigende kritik, som havde været formuleret i faglige sammenhænge, begyndte at komme til syne i den brede offentlighed.⁵⁰⁾ Derfor er det interessant at en borgerlig, nordjysk politiker med indremissionsk baggrund anså netop to almene boligområder opført i den store-skala og i beton som signifikante kulturhistoriske udtryk.

I forbindelse med Folketingets behandling af lovforslaget blev miljøminister Ivar Nørgaard (S) spurgt, hvordan arbejderbevægelsen var repræsenteret igennem bygningsfredning. Til det svarede ministeren, at der med ændringerne i fredningsloven, sær-

Foto af Arne Jacobsen foran villaen Søholm i den fredede bebyggelse på Strandvejen i Klampenborg nord for København.

Foto Willy Henriksen/Ritzau Scanpix.

Foto af Jørn Utzon med datteren Lin, foran egen villa i Hellebæk, som er fredet. Foto Aage Sørensen /Ritzau Scanpix.

lig ophævelsen af 100-årsgrænsen blev ”åbnet mulighed for i de kommende år at frede flere bygninger med tilknytning til arbejderbevægelsen” og ”yngre bebyggelser af tilsvarende karakter (...). Han argumenterede videre at ”Blandt andet rummer det sociale boligbyggeri bebyggelser, der har haft afgørende indflydelse på senere boligbyggeri og vor boligtradition i det hele taget (...)”.⁵¹⁾

Nørgaards udmelding og ændringen af loven førte imidlertid ikke til, at nogle af større almene boligbebyggelse blev fredet. Det er heller ikke sket indtil videre, selv om der nu i seks år har foreligget indsendte (men endnu ikke behandlede) forslag om at frede almene boligbyggerier fra perioden, indsendt af Landforeningen for By- og landskabskultur.⁵²⁾

Selvom de almene boliger indtil videre er gået ram forbi i fredningssammenhæng, afspejler de fredninger, der blev foretaget i 1970'erne-, 1980'erne og 1990'erne en vilje til at repræsentere større dele af befolkningens boligvilkår, i tråd med det udvidede historiesyn, som ville favne større dele af befolkningen end den økonomiske og politiske elite. Det gælder, fredningen af ældre boliger som landarbejderhuse, arbejderboliger og fattiggårde fra 1800-tallet.⁵³⁾ Der blev i samme periode fredet enkelte bygninger fra arbejderbevægelsens nyere historie. Folkets Hus (nu VEGA) på Enghavevej i København (fredet 1996) blev sammen med Arbejdernes Forsamlingsbygning (det nuværende arbejdermuseum) i Rømersgade i København (fredet 1981), begge under Socialdemokratiske regeringer.

Miljøminister Svend Auken (S), der fremhævede fredningen af VEGA, var også en afgørende figur i forhold til at udmønte en mere inkluderende og helhedsorienteret bevaringstænkning, der kan forstås i lys af tidens begyndende relationelle arkitekturopfattelser, som ville flytte fokus væk fra det enkeltstående værk. I en kronik fra 1994 introducerer han således begrebet kulturmiljø, som efterfølgende skulle komme til at sætte et afgørende præg på både bevaringsdiskussionerne og miljøpolitikken.⁵⁴⁾ Med vedtagelsen af en ny bygningsfredningslov og en lov om oprettelse af regionale faglige kulturmiljøråd i 1997, blev begrebet for alvor omsat til praksis. Planstyrelsen udgav fra 1991 Kommuneatlas, som introducerede SAVE-systemet (Survey of Architectural

Values in the Environment), der satte fokus på bevaringsværdier med lokalt udgangspunkt, hvilket medførte et øget fokus på almindelige bygninger, forholdet mellem topografi og bystruktur og kulturhistorie.

De mange ændringer og udvidelser i synet på fredning og bevaring viser, at de tre kriterier – kulturhistorisk værdi, arkitektonisk værdi og miljømæssig værdi – kan fortolkes forskelligt og tage farve af fremherskende politiske synspunkter. Med efterkrigstidens bestræbelser på at udvide synet på historie, arkitektur og bygningsfredning in mente, vil vi nu gå videre til en nærlæsning af, hvad der aktuelt er fredet, når vi ser på boliger, som er bygget efter 1945.

ANALYSE AF FREDNINGSLISTENS BOLIGER FRA 1945 - I DAG

Der er ca. 9.000 fredede bygninger i Danmark.⁵⁵⁾ En betragtelig del af dem er privatejede, og mange af dem er boliger. Fredningslisten er ikke organiseret efter anvendelse, men vi har gennemgået den og fundet de ejendomme, som blev opført med primært boligformål efter 1945.⁵⁶⁾ Det drejer sig om 27 ejendomme, som både tæller eneboliger, rækkehuse, sommerhuse, gårdhuse, en etageejendom, et kollegium og et plejehjem. Fredningsbeskrivelserne og den begrundelse, der er blevet givet for fredningen, er af varierende længde og detaljeringsgrad.

Set i forhold til den enorme mængde af boliger, der er opført i den periode vi ser på, er antallet af fredede ejendomme beskedent. En vigtig grund til dette er at den danske bygningsfredningslov efter revisionen i 1997 – i modsætning til for eksempel Norge – har en 50 års grænse, således at bygninger ældre end 1969 i dag i princippet stadig er udelukket, hvis ikke der er særlige omstændigheder.

Den første gang staten fredede boliger, som var bygget efter anden verdenskrig, var i 1986. Her blev de af Arne Jacobsens tegnede bygninger ved Strandvejen i Gentofte fredet. Den senest fredede bolig fra velfærdssamfundet er Kågaard på Langeland, der blev opført lige efter krigen og fredet i 2012. Det er den eneste bolig fra perioden på fredningslisten, som ikke har en kendt

40 arkitekt bag og det er samtidig den eneste, som ligger i et af landets udkantsområder. På listen finder vi boliger fra 1940'erne og op til den yngste, som er arkitekt Knud Holschers egen Villa på Paradisvænget i Rudersdal Kommune fra 1972.

Blandt de fredede boliger fra perioden ses en markant overvægt af villaer og sommerhuse.⁵⁷⁾ Enkelte rækkehuse er fredet og et par etagebyggerier. Der er ingen fredede boligområder eller typehuse på listen. Og vi finder heller ingen andre eksempler på boliger i relation til større velfærdslandskaber og helhedsplanlægning. Dette til trods for at der siden de nævnte diskussioner i folketingsalen i 1970'erne har været flere tilløb hertil, og at der også har været fremsat konkrete forslag til fredninger.

Blandt de boliger, som er fredet, er der nogle få, som er opført med eksperimenterende materialer og teknikker.⁵⁸⁾ Langt de fleste er dog opført med traditionelle bygningsmaterialer som tegl eller træ. Beton er kun i enkelte tilfælde eksponeret i de fredede bygningers facader, men er i nogle tilfælde anvendt i konstruktionsmæssig sammenhæng fx til etagedæk.

Med undtagelse af én er de boliger fra perioden, som er fredet, tegnet af arkitekter, der allerede har fået en anerkendt status i arkitekturhistorien. Langt de fleste af disse er mænd, på nær to kvinder, som har tegnet boligerne sammen med deres ægtefæller; Hanne Kjærholm og Eva Koppel. Ti af bygningerne, dvs. over en tredjedel, er helt eller delvist tegnet af de to mest berømte arkitekter fra perioden: Arne Jacobsen og Jørn Utzon.⁵⁹⁾ Otte af de fredede boliger, eller 30 %, er huse, arkitekterne har tegnet til sig selv, mens andre af de fredede boliger er opført til bygherrer, der må siges at tilhøre samfundets elite.⁶⁰⁾ Vilhelm Wohlerts annekts til Niels Bohrs sommerhus, er et eksempel på dette, ligesom Eva og Niels Koppels hus til Ingeniør Varming. Overvejende drejer det sig i denne fredningskategori om arkitekt-tegnede eneboliger. Flere af dem har opnået en høj position i arkitektkredse, og er hyldet og portrætteret i både danske og internationale publikationer som del af en kanon. Således er for eksempel ni af de fjorten eneboliger, som den amerikanske arkitekt og skribent Michael Sheridan portrætterer i bogen *Mesterværker, nu fredet*.⁶¹⁾

Når vi kortlægger udvalget af fredede bygninger fra velfærds-samfundet, viser der sig også en markant geografisk overvægt på Hovedstadsområdet, særlig Nordsjælland. Kun to af de fredede boligejendomme ligger udenfor Sjælland. Sammenholder vi med et kort over befolkningens uddannelsesniveau, kan vi se en tydelig sammenhæng. Der er stort set kun fredet boliger der, hvor de mest veluddannede i samfundet bor.

Et tredje gennemgående træk er, at der er fredet forsvindende lidt fra den periode, hvor byggeriet toppede vækstkurven. Fra vækstårene, 1964-1978, hvor en ud af fire danske boliger i dag er bygget, er kun fem fredet.⁶²⁾

Det viser sig, at udvalget af boliger fra tiden efter 1945, som i dag er fredet, i udpræget grad er orienteret hen imod det unikke, snarere end at afspejle det almindelige eller typiske. Dette er bemærkelsesværdig med tanke på fredningslovens formål om at belyse "bolig-, arbejds-, og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling".⁶³⁾ De to mest almindelige boligtyper i Danmark, de almene boligbebyggelser og typehusene, er i dag fraværende på listen. Dette indebærer, at samfundsmæssige forandringer, såsom den store udbygning af boliger i velfærdssamfundet Danmark, boligpolitik, oprettelsen af plansystemet, boligens rolle i by- og landskabsplanlægningen, samt periodens materialemæssige landvindinger, ikke eller kun i meget begrænset grad – er repræsenteret i fredningen af boliger. Det samme gælder de boligformer, som har tegnet hverdagslivet, personlige og kollektive historier, for de dele af befolkningen, som ikke tilhører eliten. Geografisk er udvalget snævert, selv om boligudbygningen i perioden ses over hele landet. Skalamæssigt er der altovervejende fokus på enkeltstående bygninger snarere end større områder, velfærdslandskaber og plansammenhænge. Hertil kommer, at der ikke er noget, som tyder på at fordelingen er mindre skæv blandt andre bygningstyper som f.eks. produktionsbygninger, som vi ikke har set på i denne sammenhæng.

Den systematiske gennemgang, vi her har præsenteret, peger på et misforhold mellem fredningslovens formål og den måde, som den forvaltes på. Det er fristende at sige, at enten skal lovtæksten revideres eller også skal praksis.

DISKUSSION

Dansk bygningsfredning er ikke uberørt af 1960ernes og 1970ernes politisk motiverede historiekritik. Selv om der stadig er flere herregårde, end arbejderboliger og gårdlokummer på fredningslisten, kan vi se, at den bygnings-, kultur- og samfundshistorie, som fortæles gennem fredning, langsomt er blevet udvidet i perioden 1960 til i dag. I hvert tilfælde når vi ser på ældre boliger. Men når det kommer til boliger opført efter 1945, synes udpegningerne ikke i nævneværdig grad at være påvirket af disse historiefaglige strømninger.

Set som kulturhistorisk fortælling er fredningslistens udvalg af boliger opført efter 1945 elitær. Den siger primært noget om boliger beliggende i et geografisk afgrænset område, tegnet af en lille gruppe arkitekter. Det er paradoksalt, når det netop handler om en historisk periode, i hvilken der blev bygget flere boliger end før, for både høj og lav i by og på land, og hvor måden at leve på, og indbyggernes kulturbaggrund blev mere mangfoldig end nogensinde. Fredningen af Kågård i 2012, et stuehus med avlslænger beliggende på Langeland, tegnet af en ukendt arkitekt, kan dog læses som en begyndelse på en mere pluralistisk opfattelse af periodens boligvilkår.⁶⁴⁾

Det nybrud, der er sket siden 1960erne hen imod en udvidet, relationel og dynamisk arkitekturopfattelse, er ikke afspejlet i fredningen af boliger opført efter 1945. Til trods for at et hierarkisk og værkorienteret syn på, hvad der kan regnes som arkitektur (og hvad der ikke kan) passer dårligt på den udvikling, som ellers præger efterkrigstidens udvikling af byer, landskaber og bygninger.⁶⁵⁾

At velfærdsstatens byggede miljøer og bygninger er underrepræsenteret gennem fredning, har i flere år været påpeget af fagfolk indenfor det kulturarvsfaglige felt.⁶⁶⁾ I 2008 lancerede Kulturarvsstyrelsen velfærdssamfundets bygninger som nyt satsningsområde og udgav en publikation. I denne pointerede historiker Poul Sverrild at *"de arkitekturhistoriske vurderinger og fredninger af ikoniske bygninger som allerede er lavet i forhold til denne tids bygningsmasse (...) bør følges af udpegningsbyggerier, som også rummer den nok så væsentlige teknologiske, sociale og demokratiske historie"*.⁶⁷⁾ Mere end 10 år efter denne kritik, kan vi se, når det gælder boliger, at en sådan opfølgende korrektion endnu ikke er sket.

En beslægtet diskussion har handlet om, hvordan 'arkitektoniske' og 'kulturhistoriske værdier' bliver vægtet i udpegninger af bygningskulturarv og kulturmiljøer.⁶⁸⁾ Blandt andet har etnologen Peter Dragsbo efterlyst en større tværfaglighed, således at arkitektoniske, etnologiske, kunst- og naturhistoriske værdier bliver ligestillet, når bevaringsværdier udpeges og formidles.⁶⁹⁾ I forlængelse heraf har historikeren Morten Pedersen bemærket, at sammensætningen af medlemmer af Det Særlige Bygningssyn spiller en rolle, da der ofte, som i hans egen periode som medlem (2011-2014), har været flere arkitektfaglige repræsentanter, end kulturhistoriske.⁷⁰⁾ Det er relevant fortsat at have fokus på sammensætningen af Det Særlige Bygningssyn, ikke bare med hensyn til den repræsenterede faglighed, men også medlemmernes alder, køn, samt kulturelle og geografiske tilknytning. Ligeledes efterlyser vi en diskussion af synets mandat og medlemmernes arbejdsvilkår, som har betydning for hvilket vidensgrundlag, de kan bruge som udgangspunkt for beslutninger. Det samme gælder Landsforeningen for By- og Landskabskulturs, som i de senere år har forsøgt at skabe opmærksomhed på emnet og som konkret har foreslået boliger og andre bygninger og anlæg fredet. Hvis fredningens formål fortsat skal være at belyse 'væsentlige træk ved den samfundsmæssige udvikling', er det nødvendigt at der bliver afsat flere ressourcer til området, og at ansvaret bliver løftet af det offentlige og andre aktører i en transparent samfundsdebat, som involverer borgere og lokale aktører.

Endvidere synes det nødvendigt, at fredningssystemet arbejder med alternative opfattelser af, hvordan 'arkitektoniske værdier' (herunder landskabsarkitektoniske) defineres, for og af hvem. Det kanoniske perspektiv, i hvilket man mest er optaget af enestående værker og berømte skabere, kan med fordel suppleres med andre perspektiver, som for eksempel belyser relationer mellem menneske og miljø, det typiske og almindelige, forholdet mellem boliger, planlægning og politik, alternative boformer, marginaliserede samfundsgrupper, hverdagsliv og boligens rolle i de større bylandskaber.

Bygningsfredningsloven er, som navnet tilsiger, særlig orienteret mod bygninger. Det sætter i sig selv et særligt fokus (og mulige skyklapper). Sproget man bruger er sammen med de

Udvalget af fredede bygninger fra efterkrigstiden har en markant geografisk overvægt på Nordsjælland. I dag er der stort set kun fredet boliger fra perioden fra 1945 der, hvor de mest veluddannede bor, dvs. i de få kommuner, hvor flere end 35% af alle indbyggere mellem 25-69 år har en høj videregående uddannelse.

Grafik af Jovana Pavic og forfatterne baseret på udtræk fra fredningslisten, samt Danmarks Statistik.

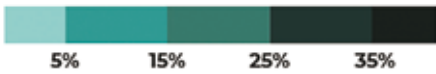
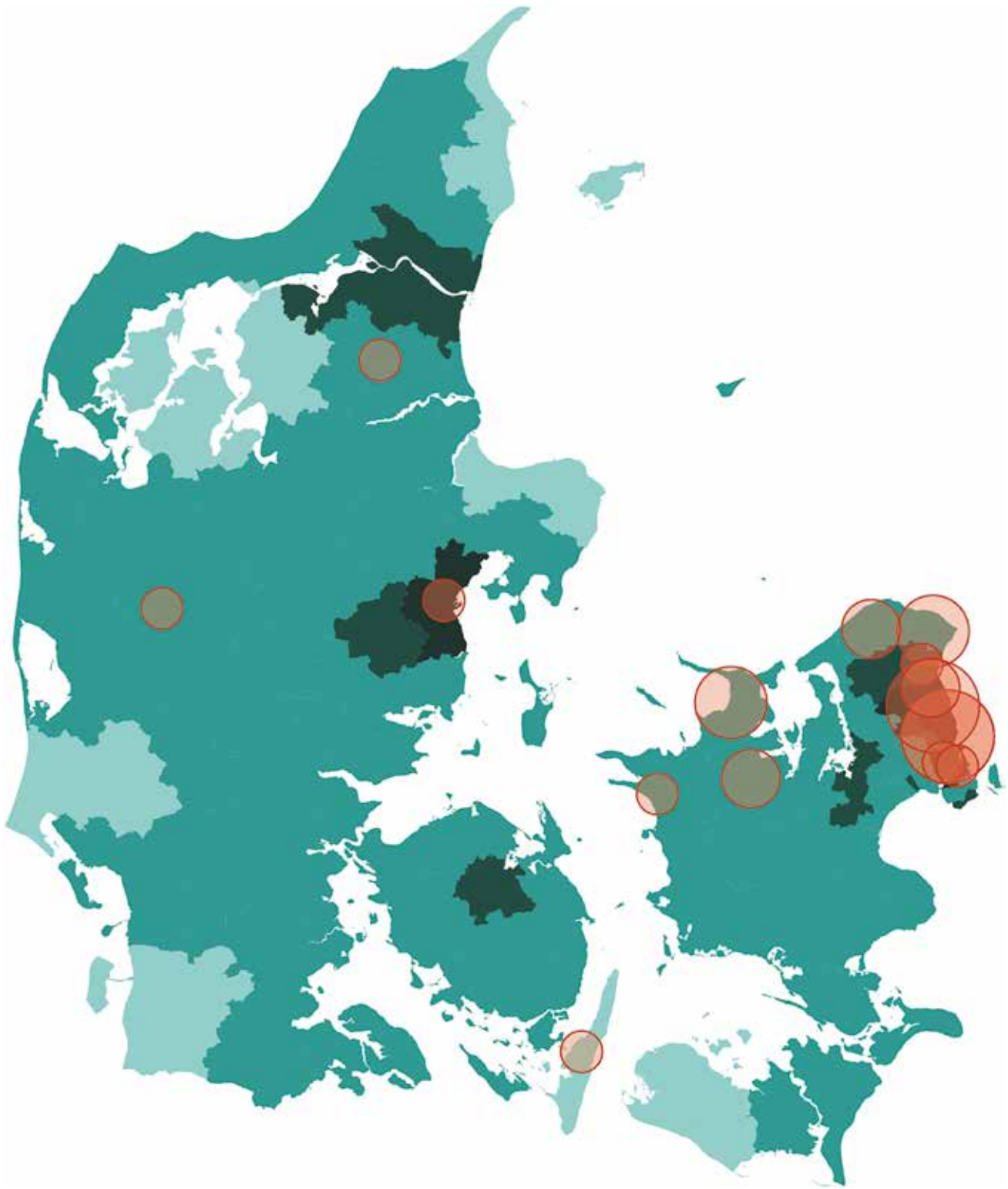
42 lovmæssige rammer og forvaltningens praksis, med til at sætte begrænsninger for hvad, der kan tænkes. Som det er i dag, er fredning mest rettet mod bygninger og arkitektoniske værker, snarere end relationer, landskaber, hverdagsliv og historiske kontekster. Det rejser spørgsmålet om hvorvidt bygningsfredning ville give mening med et relationelt og dynamisk arkitekturbegreb, og hvis ja- hvordan ville fredning så se ud?

I de senere år har vi set en stigende interesse for bevaring og fredning, også udenfor traditionelle bevaringsfaglige miljøer. Unge borgere er gået på gaden i et forsøg på at frede Slagtergårdene på Vesterbro i København og de har engageret sig mod nedrivning af boligområder gennem foreningen Almen Modstand.⁷¹⁾ Strandengen på Amager Fælled blev efter et massivt folkeligt pres friholdt for bebyggelse grundet de tilskrevne naturværdier.⁷²⁾ Disse sager har handlet om traditionelle bevarings- og fredningsværdier, men også om hvem, der har ret til byens rum. Det ligger i dag udenfor bygningsfredningens mandat at benytte sådanne argumenter, men de fremstår ikke desto mindre som vigtige for mange borgere. Skal fredning i fremtiden yde en mere eksplicit modstand mod kortsigtede planer ved at argumentere med økologiske, sociale og kulturelle værdier?

Aktionerne for at bevare Slagtergårdene og andre aktuelle diskussioner om fredning, er ofte præget af en generel stemning af, at det haster.⁷³⁾ Sagerne når offentlighedens lys, når bulldozere eller byggeplaner nærmer sig, og diskussionen bliver derfor ofte taget som enkeltsager. Også i forvaltningen bliver frednings-sager tit behandlet som enkeltsager, og man kan efterlyse et mere overordnet sigtet og en mere principiel diskussion. Som vi har eksemplificeret her, kan helikopterperspektiver på fredning være med til at vise skævrindninger og blinde vinkler og synliggøre underliggende prioriteringer, som kan stilles til diskussion. Endvidere kan strategiske og analytiske blikke bidrage til en bredere offentlig diskussion om, hvad samfundet vil med fredning. Hvor relevant er fredning i et nutidig pluralistisk samfund? Hvem fredes der for og baseret på hvilke værdier? Gennem en bred debat bliver bygningsfredning synlig som en politisk aktivitet, som ikke beror på absolutte værdier, men på kulturelle forestillinger, som kan og bør diskuteres.

Litteratur

- Henrik Gutzon Arsen og Andres Lund Hansen, 'Commodifying Danish housing commons', *Geografiska Annaler: Series B, Human* 2015.
- Svend Auken, Miljøpolitikens 3. dimension, kronik i *Politiken*, 13. juli 1994.
- Finn Barnow, *Om Bysystemer og byarkitektur*, København: Kunstakademiets Arkitektskole 2000.
- Nicolas Bourriaud, *Relational Aesthetics*. Dijon: Les presses du réel, 2002.
- Philippe Boudon, *Lived-in-Architecture. Le Corbusiers Pessac Revisited*, Cambridge: Lund Humphries 1972.
- Claus Bech-Danielsen, *Økologien tager form: Byøkologi, æstetik og arkitektur*, København: Statens Bygeforskningsinstitut, 1998.
- Philippe Boudon, *Pessac de Le Corbusier*, Dunod 1969.
- Jannie Rosenberg Bendsen, *Rammer for udvikling. Almene boligbebyggelsers bevaringsværdier*, København: Landsbyggefonden 2017.
- Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens A. Morgen, *Fredet - Bygningsfredning i Danmark 1918-2018*, København: Strandberg Publishing 2018.
- Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens A. Morgen (red.), *1940'erne og 1950'ernes murede boligbebyggelse - Bygningskultur og bevaringsværdier*, København: Realdania, Landsbyggefonden og Grundejernes Investeringsfond 2015.
- Nicolaus Bourriaud, *Esthétique relationnelle*, Dijon : Presses du réel, 1998.
- Charlotte Bundgaard, *Montagepositioner - en nytænkning af industrialiseret arkitektur*, Aarhus: Arkitektskolens Forlag 2011.
- Ellen Braae, *Velfærdslandskaber og Fællesskaber*, i Lotz et al. (ed.) *Form til Velfærd*, København: Kunstakademiets Arkitektskoles Forlag, 2017.
- Ellen Braae, Svava Riesto, Henriette Steiner, Anne Tietjen, *Welfare landscapes of post-war mass housing Open spaces of Danish social housing estates reconfigured*, in Miles Glendinning og Svava Riesto (red.): *Mass housing of the Scandinavian Welfare States. Past, present and future perspectives*, Docomomo 2019 (in press).
- Poul Bæk Pedersen: *Arkitektur og plan i den danske velfærdsby 1950-1990. Container og urbant raster*, Aarhus: Arkitektskolens Forlag, 2005.
- Kenny Coopers (red.), *Use Matters. An alternative history of architecture*, London: Routledge 2013.
- Gordon Cullen, *The Concise Townscape*, London: London Architectural Press 1961.
- Peter Dragsbo, *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2008.
- Arne Gaarmand, *Dansk Byplanlægning 1938-1992*, København: Arkitektens Forlag 1993.
- Ingrid Gehl, *Bo-Miljø*, København: SBI-Rapport 71, 1971.
- Jan Gehl, *Livet mellem husene: udeaktiviteter og udemiljøer*, København: Arkitektens forlag 1971.
- Simon Gunn: *History and Cultural Theory*, Harlow: Pearson Education Limited 2006.
- Malene Hauxner, *Med himlen som loft*, København: Arkitektens Forlag 2002.
- Mikkel Høghøj: The emergence of 'concrete slum' in Denmark in the 1970s and 1980s, in , in Miles Glendinning og Svava Riesto (red.): *Mass housing of the Scandinavian Welfare States. Past, present and future perspectives*, Docomomo 2019 (in press).
- John Brinkerhoff Jackson: *Discovering the Vernacular Landscape*, London/ New Haven: Yale University Press 1984.

Andel indbyggere med høj videregående uddannelse (25-69 år) pr kommune

Antal fredede boliger opført efter 1945 pr kommune

- Joks Janssen, Eric Luiten, Hans Renes and Eva Stegmeijer, Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning, *European planning studies*, 25 (9), 2017, s. 1654-1672.
- Hans Kristensen: Social Housing Policy and the Welfare State: A Danish Perspective, *Urban Studies*, Vol. 39, No. 2, 255- 263.
- Louisiana Revy, *Alternativ arkitektur*, 17/3, 1977.
- Jonas Møller og Olaf Lind, *Alle tiders parcelhuse*, København: Gyldendal 2014.
- Dea Trier Mørch, *Politisk Kunst, Marxistiske Hæfter 20*, København: Clarté 1973.
- Erik Nygaard, *Tag over hovedet*, København: Arkitektens forlag 1984.
- Morten Pedersen, At værne landets ældste bygninger, *Fabrik og Bolig 2014*, s. 54-61.
- Nicolas Pevsner, *Europas Arkitekturhistorie. En oversigt*, København: Politikens Forlag 1990 (udgivet første gang på engelsk i 1943).
- Pontoppidan, Grethe (red.), Særnummer om Fredning af Enfamiliehuse efter 1945, *By og Land* nr. 123, juni 2019.
- Steen Eiler Rasmussen, *Omkring Christiania*, København: Gyldendal 1976.
- Svava Riesto og Anne Tietjen, Planning with Heritage. A Critical Debate Across Landscape Architecture Practice and Heritage Theory, *Routledge Companion to Landscape Architecture Research*, Ellen Braae; Henriette Steiner (red.), London: Routledge, 2018.
- Svava Riesto, *Biography of an Industrial Landscape. Carlsberg's urban spaces retold*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- Natalia Anna Rogaczewska et al (red.), *At huse alle*, København: BL Danmarks almene boliger 2015.
- Bernard Rudofsky, *Architecture without Architects, an introduction to non-pedigreed architecture*. Museums katalog. New York: The Museum of Modern Art 1964.
- Michael Sheridan, *Mesterværker – enfamiliehuset i dansk arkitekturs guldalder*; København: Strandberg Publishing 2011.
- Rikke Stenbro, Beton og Bevaring, *Arkitekten 2/2017*.
- Rikke Stenbro, Beton og Bevaring II, *Arkitekten 6/2017*.
- Rikke Stenbro og Svava Riesto, Beyond the scope of preservation? On the life and potential national heritage protection of early Danish and Norwegian mass housing, *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift* 2014: 17
- Poul Sverrild, *Velfærdssamfundets bygninger*, København: Kulturarvsstyrelsen 2008.
- Tornaghi og Knierbein, *Public space and relational perspectives*, (eds.). London: Routledge 2015.
- Anne Tietjen (red.), *Forstadens Bygningkultur 1945-1989. På sporet af velfærdforstadens bevaringsværdier*; København: Dansk Bygningsarv 2010.
- Inger Vaaben, Omkring dansk landsplanlægning, 1970-1990, *Dansk Byplanhistorisk Skriftserie* nr 70, København: Dansk Byplanlaboratorium, 2012.
- Udvalget om Bygningsbevaring, *Rapport om bygningsbevaring*, Kulturministeriet og Kulturstyrelsen 2009.

Fredningslove og fredningsdokumenter

- Landsforeningen for By- og Landskabskultur, *Fredningsforslag Grenhusene*, August 2013.
- Landsforeningen for By- og Landskabskultur, *Fredningsforslag Bellahøj*, Marts 2013.

- www.slks.dk/omraader/kulturarv/bygningsfredning, (2019-06-21).
- Bekendtgørelse af lov om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer*; jf. lovbekendtgørelse nr. 970 af 28. august 2014. <https://www.retsinformation.dk/forms/R0710.aspx?id=199864#id72fbc2b6-e111-4ec0-b211-2a41a55fe197> (2019-08-08).
- Fredningsstyrelsen: *Bygningsfredningsloven, lov nr 213 af 23-5-1979, forarbejder, folketingsbehandling samt andet materiale vedrørende loven* (1981).

Noter

- 1) www.slks.dk/omraader/kulturarv/bygningsfredning (2019-06-21). Lovens fulde navn er: Bekendtgørelse af lov om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer. I det følgende vil vi for læsbarhedens skyld bruge det gængse mundtlige navn Bygningsfredningsloven.
- 2) Dette står i kapitel I, § 1 i den aktuelle *Bekendtgørelse af lov om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer*; jf. lovbekendtgørelse nr. 970 af 28. august 2014. (<https://www.retsinformation.dk/forms/R0710.aspx?id=199864#id72fbc2b6-e111-4ec0-b211-2a41a55fe197>). (2019-08-08)
- 3) [http://denstordanske.dk/Mad_og_bolig/Bolig/Boligforhold/Danmark_-_boligforhold\(2019-11-19\)](http://denstordanske.dk/Mad_og_bolig/Bolig/Boligforhold/Danmark_-_boligforhold(2019-11-19))
- 4) Bendsen og Morgen 2018, s.345
- 5) Se <https://bygland.dk/fredning/> (2019-11-19). Det skal her oplyses, at den ene af artiklens forfattere sidder i dette udvalg.
- 6) Nyere tematiske gennemgange i relation til bevaring eller fredning af boliger efter 1945 er Poul Sverrild, *Velfærdssamfundets bygninger*; København: Kulturarvstyrelsen 2008; Anne Tietjen (red.), *Forstadens Bygningkultur 1945-1989. På sporet af velfærdforstadens bevaringsværdier*; København: Dansk Bygningsarv 2010; Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens A. Morgen (red.), *1940'erne og 1950'ernes murede boligbebyggelser – Bygningkultur og bevaringsværdier*; København: Realdania, Landsbyggefonden og Grundejernes Investeringsfond 2015; Jannie Rosenberg Bendsen, *Rammer for udvikling. Almene boligbebyggelsers bevaringsværdier*; København: Landsbyggefonden 2017. Endvidere en temagennemgang af Efterkrigstidens villabyggeri 1945-1970, som blev forelagt Det Særlige Bygningssyn i 2005, se Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens A. Morgen, *Fredet - Bygningsfredning i Danmark 1918-2018*, København: Strandberg Publishing 2018, s. 226. Senest har Arkitektkolen i Aarhus med støtte fra Realdania gennemført en vurdering af 'arkitektoniske kulturarvs værdier' af 15 almene boligområder, som er på Ghetto listen, i juni 2019 og Udvalget for Nyere Tids Arkitektur udgivet dette tidsskrift: Pontoppidan, Grethe (red.), Særnummer om Fredning om Enfamiliehuse efter 1945, *By og Land* 123, Juni 2019
- 7) Lov om Bygningsfredning § 3.
- 8) Anne Tietjen (red.), *Forstadens Bygningkultur 1945-1989. På sporet af velfærdforstadens bevaringsværdier*; København: Dansk Bygningsarv 2010, s. 40
- 9) Tietjen (red) 2010 op.cit., s. 40.
- 10) Se bl.a. Arne Gaarmand, *Dansk Byplanlægning 1938-1992*, København: Arkitektens Forlag 1993; Malene Hauxner, *Med himlen som loft*, København: Arkitektens Forlag 2002, Ellen Braae, *Velfærdslandskaber og Fællesskaber*; i Lotz et al (ed.) *Form til Velfærd*, København: Kunstakademiets Arkitektskoles Forlag, 2017 s. 34-49, Tietjen 2010 op.cit.

- 11) Tietjen ed. 2010, s. 17-34 og Poul Bæk Pedersen: *Arkitektur og plan i den danske velfærdsby 1950-1990. Container og urbant raster*, Aarhus: Arkitektskolens Forlag, 2005; Erik Nygaard, *Tag over hovedet*, København: Arkitektens Forlag 1984.
- 12) Lands- og regionplanloven og lov om regionplanlægning i Hovedstadsområdet blev vedtaget i 1973 og trådte i kraft den 1. april 1974. Lov om kommuneplanlægning blev vedtaget i 1975 og trådte i kraft den 1. februar 1977. Inger Vaaben "Omkring dansk landsplanlægning, 1970-1990" *Dansk Byplanhistorisk Skriftserie* nr 70, København: Dansk Byplanlaboratorium, 2012, s. 13.
- 13) Ellen Braae, Svava Riesto, Henriette Steiner, Anne Tietjen, Welfare landscapes of post-war mass housing Open spaces of Danish social housing estates reconfigured, in Miles Glendinning og Svava Riesto (red.): *Mass housing of the Scandinavian Welfare States. Past, present and future perspectives*, Docomomo 2019 (in press)
- 14) Gaardmand, s. 190
- 15) Gaardmand s. 193.
- 16) Natalia Anna Rogaczewska et al (red.), *At huse alle*, København: BL Danmarks almene boliger 2015
- 17) Arsen , H. G. og Lund Hansen , A. (2015): 'Commodifying Danish housing commons', *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 97 (3): 263-274.
- 18) Hans Kristensen: Social Housing Policy and the Welfare State: A Danish Perspective *Urban Studies*, Vol. 39, No. 2, 255-263
- 19) Rogaczewska *ibid.*
- 20) Rogaczewska *ibid.*
- 21) Tietjen (red.) 2010 op.cit., s. 29; Peter Dragsbo, *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2008, s. 221. Jonas Møller og Olaf Lind, *Alle tiders parcelhuse*, København: Gyldendal 2014, s. 137.
- 22) Dragsbo op.cit.
- 23) Erik Nygaard, *Tag over hovedet*, København: Arkitektens Forlag 1984, s. 117
- 24) Dragsbo op cit.
- 25) Hans Kristensen: Social Housing Policy and the Welfare State: A Danish Perspective, *Urban Studies*, Vol. 39, No. 2, 2002, 256-
- 26) *ibid.*, s. 260
- 27) Mere om de skiftende opfattelser af magt som tema og linse i historieforskningen og forskellige teoretiske positioner formuleret hertil i 2. halvdel af det 20. århundrede i Simon Gunn: *History and Cultural Theory*, Harlow: Pearson Education Limited 2006, pp 82-107. Se desuden f.eks. Niels Steensgaard, *Universalthistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme*, *Historisk Tidsskrift* 1980, side 82-100.
- 28) Dea Trier Mørch, *Politisk Kunst*, Marxistiske Hæfter 20, København: Clarté 1973
- 29) Bogen udkom første gang i 1943 med titlen *An Outline of European Architecture* hos Penguin Books. Det danske citat er hentet fra Nicolaus Pevsner: *Europas Arkitekturhistorie. En oversigt*, København: Politikens Forlag 1990.
- 30) Bernard Rudofsky, *Architecture without Architects, an introduction to nonpedigreed architecture*. Museumskatalog. New York: Museum of Modern Art 1964.
- 31) John Brinkerhoff Jackson: *Discovering the Vernacular Landscape*, London/ New Haven: Yale University Press 1984.
- 32) Steen Eiler Rasmussen, *Omkring Christiania*, København: Gyldendal 1976
- 33) Louisiana Revy, *Alternativ arkitektur*, 17/3, 1977.
- 34) Se blandt andet Kenny Coopers (red.), *Use Matters. An alternative history of architecture*, London: Routledge 2013. En indflydelsesrig udgivelse om bruges appropriation af moderne arkitektur var Philippe Boudon, *Lived-in-Architecture. Le Corbusiers Pessac Revisited*, Cambridge: Lund Humphries 1972.
- 35) Dele af dette studium blev udstillet under navnet *Signs of Life: Symbols in the American City* ved Renwick Gallery in Washington in 1976.
- 36) Gordon Cullen, *The Concise Townscape* 1961; Ian Mc Harg: *Design with Nature*, 1969; Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci*, London, 1980.
- 37) Ingrid Gehl, *Bo-Miljø*, København: SBI-Rapport 71, 1971; Jan Gehl, *Livet mellem husene: udeaktiviteter og udemiljøer*, København: Arkitektens forlag 1971
- 38) Gaardmand s. 189
- 39) Claus Bech-Danielsen, *Økologien tager form: Byøkologi, æstetik og arkitektur*, København: Statens Bygeforskningsinstitut, 1998.
- 40) Finn Barnow, *Om Bysystemer og byarkitektur*, København: Kunstakademiets arkitektskole 2000.
- 41) Michael Varming, *De danske forarealer*, København: Teknisk forlag 1972.
- 42) Gordon Cullen, *The Concise Townscape*, London: London Architectural Press, 1961
- 43) Begrebet relationel æstetik blev alment kendt efter at kunstteoretikeren Nicolaus Bourriaud introducerede det i bogen *Esthétique relationnelle*, Dijon : Presses du réel, 1998, som siden har fået stor betydning i arkitekturfaglige diskussioner. Også i diskussioner om byens sociale og politiske aspekter, spiller begrebet relation en kernerolle i dag, fx i Tornaghi og Knierbein, *Public space and relational perspectives*, (eds.). London: Routledge 2015.
- 44) Om skiftende opfattelser i bevaringssammenhæng se bl.a. Joks Janssen, Eric Luiten, Hans Renes and Eva Stegmeijer, *Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning*, *European planning studies*, 25 (9), 2017, s. 1654-1672; og Svava Riesto og Anne Tietjen, *Planning with Heritage. A Critical Debate Across Landscape Architecture Practice and Heritage Theory*, *Routledge Companion to Landscape Architecture Research*, Ellen Braae; Henriette Steiner (red.), London: Routledge, 2018.
- 45) Bendsen og Morgen op. cit., s. 174.
- 46) Bendsen og Morgen 2018 op.cit., s. 207.
- 47) Bendsen og Morgen
- 48) Bendsen og Morgen 2018 op.cit., s. 213.
- 49) Fredningsstyrelsen: *Bygningsfredningsloven, lov nr 213 af 23-5-1979, forarbejder, folketingsbehandling samt andet materiale vedrørende loven* (1981), s. 87.
- 50) Mikkel Høghøj: The emergence of 'concrete slum' in Denmark in the 1970s and 1980s, in, in Miles Glendinning og Svava Riesto (red.): *Mass housing of the Scandinavian Welfare States. Past, present and future perspectives*, Docomomo 2019 (in press).
- 51) *Ibid.*, s.100
- 52) Landsforeningen for By- og Landskabskultur, *Fredningsforslag Grenhusene*, August 2013; og Landsforeningen for By- og Landskabskultur, *Fredningsforslag Bellahøj*, Marts 2013.

- 53) Eksempler er bl.a.: arbejderboligerne, Overgaden oven Vande, der blev opført for Aktieselskabet til oprettelse af boliger for Arbejderklassen i 1851 (fredet i 1981), Gyngehuset et landarbejderhus i Faaborg Midtfyn kommune, der blev bygget i 1852, (fredet i 1994), arbejderboliger opført i tilknytning til Holger Pedersens Manufakturvarefabrik på Tagensvej i København fra 1885 (fredet i 1990). Landarbejderhuset i bindingsværk på Lange-land opført i 1835 (Fredet i 1985), samt fattiggården i Sønderho på Fanø fra 1840 (fredet i 1971) og for og baghus, Laurids Skausgade 8 i Haderslev fra 1837, der var opført som fattiggård.
- 54) Svend Auken, "Miljøpolitikens 3. dimension", kronik i *Politiken*, 13. juli 1994.
- 55) Tal fra Slots- og Kulturstyrelsens hjemmeside <https://slks.dk/omraader/kulturarv/kulturarvsdatabaserne/fredede-og-bevaringsvaerdige-bygninger/>, (2019-22-08).
- 56) Fredningslisten har vi hentet fra Slots- og Kulturstyrelsens hjemmeside <https://www.kulturarv.dk/fbb/fredningsliste.pdf?> (senest publicerede PDF-udgave er fra august i 2019). Tidsmæssigt har vi valgt at medregnet Dronningegården, som er påbegyndt inden 1945, men hvis opførelse strakte sig helt frem til 1958. I forhold til bygningstype har vi ikke medregnet boliger i bygninger, som er opført til andet primært formål end bolig, så som tjenesteboligen til koldkrigsanlægget Regan Vest og Brorfelde observatorium, samt Holbæk seminariums kollegie- og lærerboliger.
- 57) Bemærk at Kulturarvsstyrelsen foretog en temagennemgang af Efterkrigstidens Villabyggeri fra perioden 1945-1970 i 2005, se Bendsen og Morgen op. cit. 2018, s. 226.
- 58) Det runde hus på Odden af Arne Jacobsen er opført med brug af stål, termoglas og vinyl, mens Jørn Utzons villa på Dronninggårds Allé i Rudersdal er opført som en betonkonstruktion.
- 59) Her har vi medregnet Plejehjemmet Hammershøj i Helsingør, som er opført af Birger Schmidt efter skitseprojekt af Jørn Utzon.
- 60) Realdania har siden sin start haft en stor interesse for særlige arkitekt-tegnede villaer. En del af den erhvervsdrivende fonds ejendomsportefølge består således af arkitektoniske værker, som prominente danske arkitekter gennem de sidste 100 år har bygget til selv og deres familier. Realdania ejer seks af de fredede boliger fra den periode, vi ser på. Fem af disse er arkitekternes egne huse.
- 61) Michael Sheridan, *Mesterværker*, Strandberg Publishing 2011
- 62) Det gælder Knud Holschers villa i Paradisvænget i Holte fra 1972, Gert Bornebusch's Villa Hoff på Attemosevej i Holte, fra 1953, Plejehjemmet Hammershøj i Helsingør fra 1966, Gert Bornebusch's sommerhus på Linneavej i Odsherred fra 1972 og Bertel Udsens egen villa i Kongens Lyngby, fra 1968.
- 63) Dette står i kapitel I, § 1 i den aktuelle *Bekendtgørelse af lov om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer*, jf. lovbekendtgørelse nr. 970 af 28. august 2014. Besøgt d. 8.8.2019: <https://www.retsinformation.dk/forms/R0710.aspx?id=199864#id72fbc2b6-e111-4ec0-b211-2a41a55fe197> (2019-II-19).
- 64) Fredningen af Kågård giver os fx. et indblik i, hvordan man har boet, levet og arbejdet på landet.; noget ingen af de øvrige arkitektoniske mester-værker fra perioden som er opført på fredningslisten giver os.
- 65) Dette samsvarer med afsnittet Formulering af Bevaringsværdier i en rapport fra Udvalget om Bygningsbevaring, udgivet på foranledning af Kulturministeriet i 2009: "En bygning, der fredes med en arkitektonisk begrundelse, er udpeget, fordi den er helt speciel, enestående, sublim, særpræget, eller fordi den er det ypperste inden for sin art." Udvalget om Bygningsbevaring, *Rapport om bygningsbevaring*, Kulturministeriet og Kulturstyrelsen 2009, s. 68. Se også Svava Riesto, *Biography of an Industrial Landscape. Carlsberg's urban spaces retold*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- 66) Sverrild 2008 op. cit., Bendsen og Morgen 2018 op. cit., Det, at Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur har oprettet et udvalg for Nyere Tids Arkitektur, vidner om en interesse for emnet, og landsforeningen har i de senere år indsendt flere fredningsforslag fra Velfærdssamfundets kulturarv, der bl.a. har ført til fredning af Irmas Kaffetårn (fredet 2014) og Friluftsbadet Vestbadet i Rødovre (fredet 2017).
- 67) Sverrild 2008, s.33.
- 68) Se bl.a. Bendsen og Morgen 2018 op.cit., s. 336-337.
- 69) https://slks.dk/fileadmin/user_upload/kulturarv/publikationer/emneopdelt/kommuner/vadehavsatlas/atlasseminar.pdf (2019-II-19).
- 70) Pedersen bemærker dog, at kulturhistorikere stadig kan spille en væsentlig rolle i fredningsbeslutninger. Morten Pedersen, At værne landets ældste bygninger, *Fabrik og Bolig 2014*, s. 54-61. For at øge den kulturhistoriske repræsentation i Bygningssynet, blev der med en lovændring i 2018 udvidet med et ekstra medlem, som Organisationen af Danske Museer udpeger.
- 71) Se indslag og artikel om Almen Modstand på: <https://www.tv2ostjylland.dk/artikel/kaemper-mod-nedrivning-i-ghetto-omraader-koster-baade-samfundet-og-klimaet-dyrt> (2019-II-19) og <https://www.information.dk/indland/2018/09/almene-boliger-mest-danske>(2019-II-19).
- 72) Se artikler om protestene om byggeri på Strandengen på: <https://www.athinget.dk/artikel/da-byggeriet-paa-amager-faelled-blev-stoppet> og <https://politiken.dk/indland/kobenhavn/art6690558/Politikerne-i-Kobenhavn-indgaar-aftale-om-stort-byggeri-paa-Amager-Faelled> (2019-II-19).
- 73) Se artikler om at bevare Slagtergårdene på <https://www.berlingske.dk/samfund/historiske-bygninger-skal-rives-ned-vrede-lokale-demonstrerer-loerdag> (2019-II-19) og <https://politiken.dk/indland/kobenhavn/art6640554/De-historiske-slagtergaarde-rives-ned-trods-protester> (2019-II-19).

Summary

Masterpieces, the elite, and the majority

Perceptions of value and blind spots in the listing of Danish welfare housing

This article examines how the listing of buildings creates an authorized history of postwar welfare society. Listing has a significant impact on the physical environment, and in Denmark its legal purpose is to “safeguard old buildings” that reflect “essential features of societal development [...], including housing conditions” of (and for) the population. Yet, the perspectives from which this history is constructed, and the underlying ideas about architecture on which it relies, are only sketchily outlined, let alone openly discussed. This article addresses values in listing, and discusses them in relation to two significant postwar intellectual shifts: 1) the democratization of history, whereby scholars turned their attention to marginalized societal groups such as women, children, and the poor, critiquing previous historiography written from the perspective of the elite; 2) new ways of conceptualizing architectural value that stress relationships, dynamics, and user perspectives, alongside the normative idea of architectural “masterpieces” and the preoccupation with canonical architects. What ideas about history and architecture underly decisions about listing, specifically the listing of postwar welfare housing in Denmark?

A starting point for the article is that housing development has been an essential feature of the Danish welfare state since 1945, in terms not only of its quantity and extent, but also of its cultural, political, and social-historical significance. We show that the most widespread housing types in Denmark – standardized single-family housing, and large-scale social housing estates – were designed as part of a large-scale welfare landscape, and were closely tied both to national politics and to cultural, demographic, ideological, and financial developments in the welfare society. Yet, while the majority of Denmark’s population today lives in homes built after 1945, housing from this period has largely escaped listing. While there are approximately 9,000 listed buildings in Denmark, only 27 of them are dwellings erected after 1945.

These 27 dwellings are canonical villas designed by famous male architects, located in the region north of Copenhagen where the country’s best-educated people live. Although the listing of premodern housing has gradually become more inclusive over the years (including poorhouses, etc.), the legacy of the Danish welfare state – in which equality was a core value – is paradoxically represented in listings that focus on the elite and the solitary architectural masterpiece. This discrepancy between the stated purpose of the Act on Listed Buildings – i.e. to represent “significant societal developments,” including living conditions – and the canonical and elite perspectives applied to the listing of post-1945-housing suggests that either the formulation of the law or the practice around it needs to be altered.

We conclude by urging a discussion of the political implications of listing. Further, we ask what listing would be like if one were to apply a more inclusive understanding of history, and a more relational concept of architectural value. Is listing possible outside of the canonical, masterpiece-oriented architectural paradigm, which has revealed its own blind spots in relation to welfare state housing?

We call for a societal discussion about the purpose of listing and its role in society, if indeed it is still relevant at all. Observing the rise of activism in recent years, whereby new groups of citizens and young people have engaged in protests about listing and nature conservation in Denmark, we argue that current debates about listing and conservation are about much more than the representation of history and the canon. Rather, these new groups are attempting to mobilize listing as a resistance to short-term planning, in order to work against gentrification and the exploitation of shared resources and ecosystems in the city. In conclusion, we call for a societal discussion as to whether listing in the future should explicitly address aims such as securing rights to the city, and ecological and social sustainability.